İBRAHİM KÛRÂNÎ'NİN "'UCÂLE FÎ İ'RÂBI LÂ İLÂHE İLLALLAH" ADLI ESERİ (*)

Ahmet GEMİ (**)

Öz

İbrahim Kûrânî kelime-i tevhîdin i'rabıyla ilgili eser veren ilk İslâm âlimlerindendir. Bu konuda üç eser kaleme almıştır. Eserlerinde kelime-i tevhîdin i'rab vecihlerini detaylı bir şekilde ele alan Kûrânî, tahkîkini yaptığımız "'Ucâle fî i'râbı lâ ilâhe illallâh" adlı eserinde de kelime-i tevhîdin i'râb vecihlerinden - bedel, mübtedâ-i muahhar-haber-i mukaddem ve sıfat gibi-birkaçına değinmektedir.

Anahtar Kelimeler: *İbrahim Kûrânî, i'râbı lâ ilâhe illallâh, Kelime-i Tevhîd, i'râb.*

İbrahim Kûrânî's Work Entitled "'Ucâle fî i'râbı lâ ilâhe illallâh"

Abstract

İbrahim Kûrânî is one of the Islamic scholars who have works related to the kalimat at-tawheed he has got three works. Kûrânî who worked through the kalimat at-tawheed in his works mentioned some words such as worth, fore and previous belong to kalimat at-tawheed in his book "Ucâle fî i'râbı lâ ilâhe illallâh".

Keywords: *İbrahim Kûrânî, i'râbı lâ ilâhe illallâh, Kalimat at-Tawheed, i'râb.*

---

*) Bu makale bir tahkikli metin neşridir.

**) Yrd. Doç. Dr., Mardin Artuklu Üniversitesi Arap Dili ve Edebiyatı Ana Bilim Dalı (e-posta: ahmetgemi@mynet.com).

Giriş

İbrahim Kûrânî, kelime-i tevhîdin i‘râbıyla ilgili yazdığı eserlerini Celâluddîn Devvânî'nin *Risâle fî i‘râbı lâ ilâhe illâllah*[1] adlı eserinden etkilenerek kaleme almıştır. Kûrânî'nin aşağıda verdiğimiz *"Ucâle fî i‘râbı lâ ilâhe illallah"* adlı eserinin yanı sıra kelime-i tevhîdin i‘râbıyla ilgili olarak kaleme aldığı diğer iki eseri de şunlardır: *İnbâhu'l-enbâh alâ tahkîkî i‘râbı lâ ilâhe illallah*[2] *ve Ref‘u'l-iştibâh ‘an kavâ‘idi i‘râbı lâ ilâhe illallah.*[3]

1. İbrahim Kûrânî ve "*‘Ucâle fî i‘râbı lâ ilâhe illallah"*Adlı Eseri:

İbrahim Kûrânî, 1025/1616 yılında Şehrezûr'a bağlı Şehran'da doğdu.[4]

Kaynaklarda ismi: Ebû'l-‘İrfân Burhanuddîn İbrahim b. Hasan b. Şihabuddîn el-Kûrânî,[5] eş-Şehrânî, eş-Şehrezûrî,[6] el-Kürdî, es-Suhrânî, eş-Şafi‘î, en-Nakşibendî, el-Medenî olarak geçmektedir.[7]

İbrahim Kûrânî, yüzün üzerinde eser te'lif etmiştir.[8] Bu eserler tefsir, hadis, fıkıh, tasavvuf ve dil ilimleri hakkındadır. Eserlerinin büyük çoğunluğu ülkemiz yazma eser kütüphanelerinde muhafaza edilmektedir. Daha çok hadis ve kelâm alanında şöhret bulan Kûrânî'in diğer alanlarda kaleme aldığı birçok eseri bulunmaktadır.

---

1) Medine Melik Abdülaziz Kütüphanesi, Arif Hikmet Bölümü, no: 415/14; Atıf Efendi Yazma Eser Kütüphanesi, no: 2441; Ayrıca ed-Devvânî hakkında daha geniş bilgi için bkz: ez-Ziriklî, *el-A‘lâm*, VI/32; Kehhâle, *Mu‘cemu'l-Muellifîn,* III/126; eş-Şevkânî, *el-Bedru't-tâli‘*, II/130; Sehâvî, *ed-Dav'ul-Lâmi‘,* VII/133; Anay, Harun, "Devvânî", *DİA*, IX/257; Eroğlu, Muammer, "Devvânî", *İA*. MEB. III/565-566; Ann K. S. Lambton. "al-Dawânî", *Encyclopedie de l'İslam,* II/179-180.; Gemi, Ahmet, Ebû Abdillah Celâluddîn Muhammed b. Es‘ad b. Muhammed ed-Devvânî ve "Risâle fî i‘râbı lâ ilâhe illallâh" Adlı Eseri, Ekev Akademi Dergisi, sayı 58, ss.723-738.

2) Gemi, Ahmet, *İbrahim Kûrânî'nin "İnbâhu'l-enbâh ‘alâ tahkîki i‘râbi lâ ilâhe illallah" Adlı Eserinin Tahkîki,* Basılmamış Doktora Tezi, Atatürk Üniversitesi, Erzurum 2013.

3) Süleymaniye Yazma Eserler Kütüphanesi, H. Hüsnü Paşa Böl. No: 600/1.

4) Müstakimzâde Süleyman Efendi, *Mecelletu'n-nisâb fi'n-niseb ve'l-kunâ ve'l-elkâb*, Süleymaniye Yazma Eserler Kütüphanesi, Hâlet Efendi, no: 628. v. 280a.

5) Arap ve Batı kaynaklarında müellifin nisbesi "Gürânî ya da Gorânî" olarak değil de "el-Kûrânî" veya "Kûrânî" şeklinde geçmektedir. Biz de çalışmamızda söz konusu nisbeyi "Kûrânî" olarak kullanmayı tercih ettik. Söz konusu kelimenin aslı گوراني→ Gôrânî şeklindedir. Ancak Arap alfabesinde "g" harfi olmadığından Arap kaynaklarına الكوراني şeklinde aktarılmıştır. Arap kaynaklarından yararlanan batılı bilim adamları da söz konusu kelimeyi "Kûrânî" veya "el- Kûrânî" olarak almışlardır. (Gemi, Ahmet, age. s. 9)

6) el-Hâmevî, Yâkût, *Mu‘cemu'l-Buldân I-V,* Dâru's-Sâdir, Beyrût trz., III, 375-376; V. Minorsky "Şehrezur", *İA,* MEB Yay., İstanbul 1979, XI, 396-397.

7) Ziriklî, Hayreddin, *el-A‘lâm I-XI*, Dâru'l-‘ilm, Beyrût 2002, I, 35; Kehhâle, Umer Rıza, *Mu‘cemu'l-Muellifîn ve Terâcimu'l-musannifîn I-XV,* Dâru İhyâi Turâsi'l-Arabiyye, Beyrût 1957, I, 21; Yılmaz, Ömer, *İbrahim Kûrânî: Hayatı, Eserleri ve Tasavvufî Anlayışı*, İnsan Yay. İstanbul 2005, s. 83-84.

8) Bursalı Mehmed Tahir, *Osmanlı Muellifleri,* I/226.

İbrahim Kûrânî, Muhyiddîn Arabî[9]'nin savunucularındandır. O'nun vahdet'ül-vucûd, Firavun'un imanı ve Garânîk[10] hadisesi ile ilgili görüşlerini desteklemiştir.[11]

Günümüzde dahi Endonezya, Cava ve muhitinde adından sitayişle bahsedilen İbrahim Kûrânî, bu ününe Medine'de Mescîd-i Nebevî'de verdiği dersler ve bu derslerin akâbinde icra ettiği tarikat hatmelerinin sayesinde ulaşmıştır. Hac vesileyle uzak diyarlardan gelen hacılar bir tarikat şeyhi ve âlim olan İbrahim Kûrânî'den dersler alarak ülkelerine dönmüşlerdir. Geri dönen bu öğrenciler aldıkları tarikat terbiyesini ülkelerinde yaymak için çaba sarf etmişlerdir. Bu öğrencilerden biri ve belki de en önemlisi Yûsuf Makassarî'dir.[12] Makassarî yaklaşık yirmi yıl Medine'de kalarak Kûrânî'den ders almış ve daha sonra hocasından aldığı tarikat terbiyesini ülkesine taşımıştır.

Bunun gibi Endonezya, Açe ve civarında İslam'ın yayılmasında etkisi olan bir diğer tarikat şeyhi de 'Abdurrâuf es-Sinkilî'dir[13]. Kûrânî ile ilmi bağlantısı olan es-Sinkilî bu bağlantısını 30 yıl kadar sürdürmüştür. es-Sinikilî, Kûrânî'nin mektuplarını ve bazı eserlerini Malay diline çevirmiş ve bunun neticesinde İslâm dini takım adalarında yayılma imkânı elde etmiştir.[14]

İbrahim Kûrânî'nin morfoloji ve sentaks alanlarında da çok maharetli olduğunu söylemeye gerek yoktur. Zikredilen alanlarda da yetkin bir şahsiyet olduğu dil alanında yazdığı eserlerinde bariz bir şekilde görülmektedir. Buna Cürcânî'nin Avâmili üzerine yazmış olduğu "*Şerhu'l-'avâmili'l-mie li-Cürcânî Abdilkâhr*"[15] eseri ile gramer alanında yazmış olduğu "*Tekmiletu't-ta'rîf*"[16] adlı eserini örnek olarak verebiliriz.

2. Yazmanın Kûrânî'ye Nisbeti ve Özellikleri

Eser kaynaklarda her ne kadar *"'Ucâle zevi'l-intibâh bi tahkîki i'râbı lâ ilâhe illallah"* olarak geçmişse de müellif eseri ***"'Ucâle fî i'râbı lâ ilâhe illallah"*** olarak adlandırmıştır. Yazmanın Kûrânî'ye ait olduğunu belirten eserler şunlardır: Bağdatlı İsmail Paşa, *Hediyyetü'l-'arifîn,* I/35; Bağdatlı İsmail Paşa*, Îdâh'ü-Meknûn*, II/92; Brockelmann, *Suppl*, II/521; İlyâs b. İbrahim el-Kûrânî, İcâzetnâme, Süleymaniye Yazma Eser Kütüphanesi, Esad Efendi Böl, No: 3626; Ayrıca yazmanın Kûrânî'ye ait olduğunu

9) Daha geniş bilgi için bkz. Kılıç, M. Erol, Muhyiddin İbnü'l-arabî, *DİA,* İstanbul 1999, 20/493-516.

10) Hizmetli, Sabri, Garânîk Meselesi Üzerine, İslâmî Araştırmalar, Nisan 1989, cilt 3, sayı 2, s. 40-58.

11) Kûrânî, İbrahim, Meşraul-Vurûd ilâ Matlai'l-Cûd, Süleymaniye Kütüphanesi (Reşid Efendi), No: 443/2.; Kâdirî, Muhammed Tayyib, Neşru'l- Mesâni li Ehli Karni'l-Hâdî Aşere ves-Sânî, (tah. M. Haci A. Tevfik), Daru'l-Garbi'l-İslâmî, Beyrut 1996, X/1790-1795.

12) Yılmaz, s. 134 vd.; Feener, R. Michael, "Shaykh Yusuf and the Appreciation of Muslim 'Saints' in Modern Indonesia" Journal for Islamic Studies 18-19, 1999, s. 112-131; Bruinessen, Martin Van, The Impact of Kurdish Ulemâ on Indonesian Islam", les Annales de l'autre İslam (INALCO, Paris) 5, 1998.

13) el-'Ayyâşî, I/30-32; Kehhâle, VI/112; Cebertî, I/115; Yılmaz, Hasan Kamil, "Ayyâşî", DİA, IV/297; Mohammed ben Cheneb, "Ayyâşî", İA, II/79-80; Yılmaz, s. 137-142.

14) Knysh, Alexander, Tasavvuf Tarihi, terc: İhsan Durdu, İzmir 2011, s. 266.

15) Melik Abdülaziz Ktp., Arif Hikmet Böl., no: 317.

16) Süleymaniye Yazma Eser Ktp., Bağdatlı Vehbi Böl., no: 2104.

belirten şu kütüphaneler bulunmaktadır: Medine Melik Abdülaziz Kütüphanesi, Arif Hikmet Böl., No: 317; Müellefât eş-Şeyh İbrahim el-Kûrânî, Riyâd Üniversitesi, No: 3881; Riyâd Melik Faysal İslâmi Araştırmalar Merkezi, Nahiv Böl, No: 2368-9; Bağdat Vakıflar Kütüphanesi, Nahiv Böl., No: 6684/7; Süleymaniye Yazma Eser Kütüphanesi, Reşîd Efendi Böl., No: 007/4; Süleymaniye Yazma Eser Kütüphanesi, Kâsidecizâde Böl., No: 734; Haydarâbâd el-Âsifiye Kütüphanesi, Nahiv Böl, No: 1/374 (168); ABD Brinston Kütüphanesi, Nahiv Böl, No: 5409; Princeton Üniversitesi, Y 5656/Y 5409.

Eserin ülkemiz kütüphanelerinde bulunan iki nüshasına ulaşabildik. Her biri 5 varaktan oluşan eser hicri 26 Rebiulevvel 1070 yılında yazılmıştır. Bu nüshaların her ikisi de müellif nüshası değildir, müellif nüshasının var olup olmadığı hususunda herhangi bir bilgi elimizde mevcut değildir.

A ve B nüshası olarak nitelendirdiğimiz eserin A nüshası 5 varak ve satır sayısı 23'tür, ayrıca gayet açık bir şekilde kaleme alınmıştır. Eserin B nüshası ise 5 varak 19 satırdan ibarettir. Her iki yazma da muhteva yönünden aynı olup farklılıklar görülmemiştir. El yazması sanatsal bir değer taşımamaktadır. A nüshası *nesih*, B nüshası *ta'lik* yazısıyla kaleme alınmıştır. Paragraf başı olarak nitelendirilebilen yerler kırmızı kalemle yazılmıştır. Her iki nüsha da besmele ile başlanmış ve hamdele ile bitirilmiştir. Nüshaların sonunda istinsah yerleri ve tarihleri yazılmıştır. A nüshasında kâğıtlar yıpranmamış olup B nüshasında kısmen yıpranma görülmüştür. Metinde فإن قلتَ – قلتُ şeklinde karşılıklı soru-cevaplarla yakın diyalog tarzı benimsenmiştir. Bilimsel bir dilin hâkim olduğu metinde uzun cümleler kullanılmıştır. Müellif muhatabın aklında oluşabilecek mukadder sorulara mukni cevaplar vermiştir.

3. Yazmanın Aynı Konudaki Eserlerle Şekil-Muhtevâca Mukâyesesi ve Tahlili

İbrahim Kûrânî'nin *i'râbi lâ ilâhe illallah* konusunda yazmış olduğu 3 eseri elimizde mevcuttur. Bunlardan yukarıda zikrettiğimiz "*İnbâhu'l-enbâh alâ tahkîkî i'râbı lâ ilâhe illallah*" " *Ref'u'l-iştibâh 'an kavâ'idi i'râbı lâ ilâhe illallah*" adlı eserin genişletilmiş şeklidir. Her ikisi de aynı konuları sistematik bir şekilde ele almaktadır. Üzerinde çalıştığımız ***'Ucâle fî i'râbı lâ ilâhe illallah*** adlı eser ise Kûrânî'nin kendi ifadesiyle *ilim tahsil eden talebeler için acelece kaleme alınmış* bir eseridir. Bu eser yukarıda zikrettiğimiz iki eserin bir özeti ve nüvesi hükmündedir. Söz konusu eserlerden ayrılan yönü eserin –kelâmî tartışmaları fazla uzatmadan- doğrudan kelime-i tevhidin sözdizimsel yönüne değinmesidir. Kûrânî, Arap diline hâkimiyetini bütün eserlerinde ortaya koymuştur. Kısaca ***'Ucâle*** olarak da nitelendirilen bu eser diğer eserleriyle mukayese edildiğinde yöntem ve tarz olarak aynı olduğu görülmektedir.

Kûrânî, kelime-i tevhidin faziletiyle ilgili bilgi verdikten sonra kelime-i tevhidin i'râbına geçmiş ve satır aralarında *lafzatullahın* etimolojik yapısı hakkında bilgi vermiştir.

Daha önce de belirttiğimiz gibi İbrahim Kûrânî, *lâ ilâhe illallah*'ın i'râbıyla ilgili çalışmalarını Celâluddîn ed-Devvânî'den etkilenerek kaleme almıştır. Peki, *lâ ilâhe illallah*'ın i'râbı niçin bu kadar önemlidir ve i'râb ne demektir?

Sözlükte "bir şeyin aslını ve hakikatini ortaya çıkarmak, açıklamak" anlamına gelen i'râb kelimesi terim olarak "Arap dilinin söz dizimini (nahiv / sentaks) incelemek" demektir.[17]

Hz. Peygamber (a.s)'in, -gayesi günümüzde anladığımız dilbilgisi çalışmaları olmamakla birlikte- Kur'anı i'râb etmenin fazileti ve sevabı hususundaki hadisleri ile *"Kur'an'ı i'rab ediniz, onun garîb lafızlarını araştırınız"*[18] mealindeki tavsiyesi İslâm âlimlerini Kur'an'ın i'râbına yönlendirmiştir. Bunun üzerine Kur'an en ince detaylarına varana kadar İslâm âlimleri tarafından i'rab edilmiş ve bilinmeyen kelimelerin hakikatleri ortaya konulmuştur.

Her ne kadar Müslümanlar *lâ ilâhe illallah* hususunda icmâ' etmişlerse de söz konusu cümlenin i'râbında ihtilafa düşmüşlerdir. Hal böyle olunca bu konuyla ilgili birçok çalışma yapılmıştır. On iki harften meydana gelen *lâ ilâhe illallah'ın* söz dizimi hakkındaki çalışmaların çok olmasının bir sebebi varsa o da bu cümledeki istisnâ edatı olan *illâ – إلاّ* 'dır. Bu konuda kaleme alınmış müstakil eserlerden başka, özellikle *lâ ilâhe illallah, lâ ilâhe illa ente veya lâ ilâhe illa hû* pasajlarının geçtiği ayetlerin tefsirlerinde kelime-i tevhidin i'râbıyla ilgili yorumlara rastlamak mümkündür.

Eser muhteva yönünden aynı konuda kaleme alınmış diğer eserlerle aynı olmakla birlikte daha özet bir durum arz etmektedir. Giriş kısmında *buluğ çağına gelmiş çocuklara kelime-i tevhidin öğretilmesiyle* ilgili İmam Gazzâlî[19]'nin içtihadı ile Hz. Peygamber (as)'in Yemen'e gönderirken Mu'az (ra)'a yapmış olduğu tavsiye görülmektedir. Buna göre Mu'az (ra) Yemen'e gittiğinde yapacağı ilk iş insanları Allah'ı birleme anlamına gelen *lâ ilâhe illallah*'a davet etmek olacaktır. Zira mükellefin bilmek zorunda olduğu vaciplerin ilki Allah'ı tanımak ve birlemektir.

Bu kısa mukaddimeden sonra müellif *lâ ilâhe illallah*'taki istisnâ edatına ve bu edatın sebep olduğu gramatikal değişimlere ve bununla birlikle "الله " lafzının etimolojik yapısına değinmektedir. Her ne kadar bu cümlenin i'râbı kısaca: "لا " cinsini nefyeden edat, " إله" cinsini nefyeden "لا " edatının ismi, "إلاّ " istisnâ edatı ve "لا" lafza-i celâli "الله" edatının haberi olarak biliniyorsa da söz konusu cümlenin âlimlerce tespit edilen başka bir dizi i'râbının olduğu bilinmektedir. Eserde bu söz diziminde bulunan mübtedâ, haber, bedel vs. gibi i'râb vecihleri ele alınmıştır. Müellif, bu çalışmasıyla daha önce bu konuda yazılmış eserlere katkıda bulunmuştur. Zira yazılan her eser fark edilen bir boşluğun doldurulması için yazılır. Müellif, kelime-i tevhidin irabiyla ilgili daha önce iki eser kaleme aldığı halde ve seleflerinden Celâluddîn ed-Devvânî'nîn de bu konudaki eserini bildiği halde böyle bir eseri kaleme almayı uygun görmüştür.

17) Birışık, Abdülhamit, İ'râbü'l-Kur'ân md. *DİA*, XXII/376-379; Ayrıca i'râb hakkında geniş bilgi için bkz: Şimşek, Mehmet Ali, *Arap Dilinde Çok Anlamlılık ve Karine İlişkisi,* (Basılmamış Doktora Tezi), Selçuk Üniversitesi, Konya 2000.; Şimşek, Arap Dilinde İ'râbın Yeri, Anlatım ve Anlamadaki Rolü, *Nüsha Dergisi,* yıl VI, sayı 22, ss. 25-48.

18) Hâkim en-Nîsâbûrî, *el-Müstedrek,* II/477.

19) Arapça kısmın dipnotuna bkz.

بِسْمِ اللهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

اَلْحَمْدُ لِلَّهِ الْغَنِيِّ الْحَمِيدِ، مَالِكِ الْمُلْكِ، الْمُبْدِئ الْمُعِيد، وَأَشْهَدُ أَنْ لاَ إِلَهَ إِلاَّ اللهُ رَفِيعُ الدَّرَجَاتِ، ذُو الْعَرْشِ الْمَجِيدِ، اَلْأَوَّلُ الْآخِرُ، الظَّاهِرُ الْبَاطِنُ، الْغَفُورُ الشَّهِيدُ، وَأَشْهَدُ أَنَّ سَيِّدَنَا مُحَمَّدًا عَبْدُهُ وَرَسُولُهُ، الْفَاتِحُ الْخَاتِمُ، سَيِّدُ الْمُرْسَلِينَ بِكَلِمَةِ التَّوْحِيدِ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَعَلَيْهِمْ وَعلى آلِهِمْ وَصَحْبِهِمْ أَجْمَعِينَ، وَسَلَّمَ تَسْلِيمًا عَدَدَ خَلْقِ اللهِ بِدَوَامِ اللهِ الْفَعَّالِ لِمَاَ يُرِيدُ.

وَبَعْدُ فَهَذِهِ:"**عُجَالَةٌ فِي إِعْرَابِ لاَ إِلَهَ إِلاَّ اللهُ**"، عَجَّلْتُ لِطَالِبٍ، مُنْتَخَبَةٌ مِنْ أَصْلِهَا الَّذِي اسْتَوْعَبْنَا فِيهِ وُجُوهَ إِعْرَابِ"لاَ إِلَهَ إِلاَّ اللهُ"، وَمَا يَتَعَلَّقُ بِتِلْكَ الْوُجُوهِ مِنَ النَّقْضِ وَالْإِبْرَامِ فِي تَحْقِيقِ الْمَقَامِ، وَتَوْضِيحِ الْمَرَامِ، وَبَسَطْنَا الْكَلاَمَ فِيهَا بَسْطاً وَافِيا، مُحِيطاً بِأَطْرَافِ الْكَلاَمِ، شَافِياً بِإِذْنِ اللهِ الْمَلِكِ الْعَلاَّمِ. وَاللهُ الْمَسْؤُلُ أَنْ يَنْفَعَ بِالْأَوَّلِ وَالْآخِرِ فِي الْبَاطِنِ وَالظَّاهِرِ، آمين!

فَنَقُولُ: اعْلَمْ أَوَّلاً، أَنَّ "لاَ إِلَهَ إِلا الله" أَجْمَعَ الْأَنْبِياءُ عَلَى الدَّعْوَةِ إِلَيْها.

قالَ الْإِمامُ حُجَّةُ الْإِسْلاَمِ أبو حامِدٍ الْغَزَّالِيُّ[20]– رحمه الله – فِي كِتابٍ مِنَ الْإِحْياءِ: "وَالَّذي يَنْبَغِي أَنْ يَقْطَعَ الْمُحَصِّلُ، وَلاَ يَسْتَرِيب فِيهِ، أَنَّهُ إِذا بَلَغَ الرَّجُلُ الْعَاقِلُ

---

[20] – هو محمد بن محمد بن محمد، الغزالي، الطوسي، أبو حامد، حجة الإسلام، فيلسوف، متصوف، مولده، ووفاته في الطابران (قصبة طوس، بخراسان)، له نحو مائتي مصنف، مات سنة: ٥٠٥/١٠٥٨. راجع: الأعلام للزركلي، ٢٢/٧.

بِالْاحْتِلاَمِ وَالسِّنِّ، ضَحْوَةَ نَهَارٍ مَثَلاً، فَأَوَّلُ واجِبٍ عَلَيْهِ تَعَلُّمُ كَلِمَتَيِ الشَّهادَةِ، وَفَهْمُ مَعْناهُماَ، وَهُوَ قَوْلُ:"لاَ إِلَهَ إِلاَّ اللهُ مُحَمَّدٌ رَسُولُ اللهِ"[21]، انْتَهَى الْغَرَضُ مِنْهُ.

وَأَسْنَدَ الْبُخارِيُّ عَن بْنِ عَبَّاسٍ— رضي الله عنهما —: أَنَّ النَّبِيَّ – صلى الله عليه وسلم —لَمَّا بَعَثَ مُعاذًا إلى الْيَمَنِ، قَالَ لَهُ: «إِنَّكَ تَقْدَمُ عَلَى قَوْمٍ مِنْ أَهْلِ الْكِتَابِ فَلْيَكُنْ أَوَّلُ ماَ تَدْعُوهُمْ إلى أَنْ يُوَحِّدُوا اللهَ فَإِذَا عَرَفُوا ذَلكَ فَأَخْبِرْهُمْ أَنَّ اللهَ قَدْ فَرَضَ عَلَيْهِمْ خَمْسَ صَلَوَاتٍ»[22]، الحديث.

قالَ ابْنُ حَجَرٍ فِي فَتْحِ الْبَارِي: "الْأَكْثَرُ رَوَوْهُ بِلَفْظِ:«فَادْعُهُمْ إلى شَهَادَةِ أَنْ لاَ إِلَهَ إِلاَّ اللهُ وَأَنَّ مُحَمَّدًا رَسُولُ اللهِ فَإِنْ هُمْ أَطَاعُوا لَكَ بِذَلِكَ»، وَمِنْهُمْ مَنْ رَوَاهُ بِلَفْظِ:«فَادْعُهُمْ إِلَى أَنْ يُوَحِّدُوا اللهَ فَإِذَا عَرَفُوا اللهَ»، وَمِنْهُمْ مَنْ رَواهُ بِلَفْظِ:«فَادْعُهُمْ إِلَى عِبادَةِ اللهِ فَإِذَا عَرَفُوا اللهَ». وَوَجْهُ الْجَمْعِ بَيْنَهَا أَنَّ الْمُرَادَ بِالْعِبَادَةِ التَّوْحِيدُ، وَالْمُرَادُ بِالتَّوْحِيدِ الْإِقْرَارُ بِالشَّهادَتَيْنِ، وَالْإِشَارَةُ بِقَوْلِهِ:«ذَلِكَ» إِلَى التَّوْحِيدِ، وَقَوْلُهُ:«فَإِذَا عَرَفُوا اللهَ»، أَيْ: عَرَفُوا تَوْحِيدَ اللهِ، وَالْمُرَادُ بِالْمَعْرِفَةِ الْإِقْرَارُ وَالطَّوَاعِيَّةُ، فَبِذَلِكَ يُجْمَعُ بَيْنَ هَذهِ الْأَلْفَاظِ الْمُخْتَلِفَةِ فِي الْقِصَّةِ الْوَاحِدَةِ، وَبِاللهِ التَّوْفِيقُ"[23]، انتهى.

أَقُولُ: اَلنُّطْقُ بـِ«لاَ إِلَهَ إِلاَّ اللهُ» مَعَ التَّصْدِيقِ بِمَضْمُونِها، يَتَضَمَّنُ التَّصْدِيقَ بِوُجُودِ اللهِ تَعاَلَى وَاتِّصافِهِ بِجَمِيعِ صِفَاتِهِ الْكَمالِيَّةِ الثُّبُوتِيَّةِ،[و]السَّلْبِيَّةِ، بِحَسَبِ الطَّاقَةِ الْمُتَفَاوِتِ مَرَاتِبُها فِي الْمُؤْمِنِينَ وَالْعُلَماءِ، مِنْ أَهْلِ النَّظَرِ، وَالْعَارِفِينَ، وَالْمُحَقِّقِينَ، فَقَوْلُ

21– راجع: إحياء علوم الدين، ٢٥/١.

22– راجع: فتح الباري ، ١١٩/٢.

23– راجع: فتح الباري، ٣٥٤/١٣.

الْأَكْثَرِينَ، وَمِنْهُمْ الشَّيْخُ الْأَشْعَرِيُّ[24] – رحمه الله تعالى –:"إِنَّ أَوَّلَ واجِبٍ مَعْرِفَةُ اللهِ تَعالَى" مُوافِقٌ لِمَا دَلَّ عَلَيْهِ الْحَدِيثُ الصَّحِيحُ؛ فَإِنَّ«لاَ إِلَهَ إِلاَّ اللهُ» تَدُلُّ بِمَنْطُوقِهَا عَلَى قَصْرِ الْأُلُوهِيَّةِ عَلَى اللهِ تَعَالَى، وَتَوْحِيدُ الْأُلُوهِيَّةِ يَسْتَلْزِمُ تَوْحِيدَ الْأَفْعَالِ مَعَ إِثْبَاتِ ٱلْكَسْبِ لِلْعَبْدِ بِٱلإِذْنِ، وَهُوَ يَسْتَلْزِمُ تَوْحِيدَ الْقُدْرَةِ الذاتِيَّةِ لِلَّهِ تَعَالَى، أَيْ: قَصْرَ ٱلْقَادِرِيَّةِ بِالذَّاتِ عَلَى اللهِ تَعَالَى، وَأَمَّا الْعَبْدُ فَلاَ قُوَّةَ لَهُ إِلاَّ بِاللهِ، كَماَ قَالَ الله تَعَالَى: ﴿مَا شَاءَ اللهُ لاَ قُوَّةَ إِلاَّ بِاللهِ﴾[25]، وَهُوَ يَسْتَلْزِمُ اتِّصافَ الْحَقِّ بِوُجُوبِ الْوُجُودِ، وَجَمِيعِ صِفَاتِ ٱلْكَمَالِ، وَتَنْزِيهِهِ عَنْ جَمِيعِ مَا يُنَافِي ٱلْكَمَالَ. وَبَيَانُ ذَلِكَ مُفَصَّلاً مَقَامٌ غَيْرُ هَذَا الْمَقَامِ وَالْمَجَالِ، وَهَذَا مُتَضَمِّنٌ لِجَمِيعِ مَسَائِلِ مَعْرِفَةِ اللهِ تَعَالَى إِجْمَالاً؛ فَلِهَذَا قَالَ صَلَى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: «أُمِرْتُ أَنْ أُقَاتِلَ النَّاسَ حَتَّى يَقُولُوا لاَ إِلَهَ إِلاَّ اللهُ فَإِذَا قَالُوهَا...»[26]، الحديث، أَي: حَتَّى يَقُولُوهَا عَنْ قَوْلِي وَأَمْرِي الْمُتَضَمِّنِ لِلتَّصْدِيقِ بِـ"مُحَمَّدٌ رَسُولُ اللهِ"؛ فَهُوَ مِنْ مَعْنَى قَوْلِهِ فِي حَدِيثِ ابْنِ عُمَرَ– رضي الله عنهما – :«أُمِرْتُ أَنْ أُقَاتِلَ النَّاسَ حَتَّى يَشْهَدُوا أَنَّ لاَ إِلَهَ إِلاَّ اللهُ وَأَنَّ مُحَمَّدًا رَسُولُ اللهِ»[27]، الحديث.

وَلَمَّا كَانَ ٱلْأَمْرُ مِنْ عِظَمِ شَأْنِ «لاَ إِلَهَ إِلاَّ اللهُ» وَجلاَلَةِ قَدْرِهَا، كَمَا أُشِيرَ إِلَيْهِ، فَيَنْبَغِي الِاعْتِنَاءُ بِهَا كُلَّ الاعْتِنَاءِ، وَمِنْ ذَلِكَ مَعْرِفَةُ إِعْرَابِهَا لِأَهْلِهِ؛ فَنَقُولُ عَلَى وَجْهِ الْإِيجَازِ الْمُنْتَخَبِ مِنَ الْبَسْطِ الْوَافِي:

---

[24]– هو عبد الله بن قيس بن سليم بن حضار ابن حرب، أبو موسى الأشعري، من بني الأشعر، من قحطان، صحابي. مات سنة: ٤٤/٦٦٥. راجع: الأعلام للزركلي، ١١٤/٤.

[25]– اقتباس من سورة الكهف، الآية: ٣٩.

[26]– راجع: فتح الباري، ٧٦/١

[27]– راجع: فتح الباري ، ٣٦١/٣.

«لاَ إِلَهَ إِلاَّ اللهُ» اَلْأَصْلُ فِيهِ اللهُ إِلَهٌ، فَلَمَّا أُرِيدَ قَصْرُ الْخَبَرِ عَلَى الْمُبْتَدَإِ، وَهُوَ مِنْ قَصْرِ الصِّفَةِ عَلَى الْمَوْصُوفِ، قُدِّمَ الْخَبَرُ؛ فَاقْتَرَنَ بـِـ"لاَ"، وَأُخِّرَ الْمُبْتَدَأُ؛ فَاقْتَرَنَ بـِـ"إِلاَّ"؛ لِأَنَّ الْمَقْصُورَ عَلَيْهِ هُوَ الَّذِي يَلِي "إِلاَّ"، وَالْمَقْصُورُ هُوَ الْوَاقِعُ فِي سِيَاقِ النَّفْيِ، وَمِنَ الْقَوَاعِدِ أَنَّ الْمُبْتَدَأَ إِذَا اقْتَرَنَ بـِـ"إِلاَّ"، وَجَبَ تَقْدِيمُ الْخَبَرِ، فَقَبْلَ اعْتِبَارِ النَّسْخِ لاَبُدَّ وَأَنْ يَتَحَوَّلَ مُبْتَدَأٌ مِنْ أَحَدِ قِسْمَيْهِ؛ لِأَنَّ "لاَ" النَّافِيَةَ لِلْجِنْسِ مِنْ نَوَاسِخِ الْمُبْتَدَإِ وَالْخَبَرِ، وَلاَ يُنْسَخُ لِاسْمِيَتِهَا إِلاَّ مَا كَانَ مُبْتَدَأً، وَحِينَئِذٍ، فَإِمَّا أَنْ يَتَحَوَّلَ مُبْتَدَأٌ مِنْ قِسْمِهِ الْأَوَّلِ، أَيْ: الاْسْمَ الْمُجَرَّدَ عَنِ الْعَوَامِلِ اللَّفْظِيَّةِ الْمُخْبَرِ عَنْهُ، أَوْ مِنْ قِسْمِهِ الثَّانِي، أَيْ: الْوَصْفِ الْمُعْتَمِدِ عَلَى نَفْيٍ أَوْ اسْتِفْهَامٍ، الرَّافِعِ الْمُكْتَفَى بِهِ عَنِ الْخَبَرِ، فَإِنْ كَانَ الْأَوَّلَ، فَيُقَدَّرُ لَهُ خَبَرٌ عَامٌّ، ثُمَّ يُعْتَبَرُ النَّسْخُ، فَيَصِيرُ "إِلهُ" اِسْمَ لا، وَالْخَبَرُ الْعَامُّ، الْمُقَدَّرُ خَبَرَهَا، «وَاللهُ» مَرْفُوعٌ عَلَى أَنَّهُ بَدَلٌ مِنْ اسْمِ "لاَ" حَمْلاً عَلَى مَحَلِّهِ الْبَعِيدِ الَّذِي هُوَ الرَّفْعُ بِالْابْتِدَاءِ الْحَاصِلِ بِالتَّحَوُّلِ إِلَيْهِ بَعْدَ التَّقْدِيمِ، وَقَبلَ اعْتِبَارِ النَّسْخِ، وَالتَّقْدِيرُ: لاَ إِلَهَ مَوْجُودٌ أَوْ مِنَ الْوُجُودِ إِلاَّ اللهُ، وَهَذَا هُوَ التَّقْدِيرُ الْمَشْهُورُ.

فَإِنْ قُلْتَ: الرَّفْعُ عَلَى الْمَحَلِّ يَلْزَمُ مِنْ اِعْتِبَارِ الْابْتِدَاءِ، وَقَدْ زَالَ بِدُخُولِ النَّاسِخِ.

قُلْتُ: "اللهُ" بَدَلٌ مِنْ "إِله" الْمَرْفُوعِ بِالْاِبْتِدَاءِ، الْوَاحِدِ بِالنَّوْعِ الْقَابِلِ لِأَنْ يُنْسَخَ، وَأَنْ لاَ يُنْسَخَ، الْوَاجِبِ تَحَقُّقُهُ قَبْلَ اعْتِبَارِ النَّسْخِ؛ لِمَا عَرَفْتَ، وَالْبَدَلُ، لِكَوْنِهِ مِنَ التَّوَابِعِ، -وَهِيَ: كُلُّ ثَانٍ أُعْرِبَ بِإِعْرَابِ سَابِقِهِ مِنْ جِهَةٍ وَاحِدَةٍ- لاَ يَكُونُ بَدَلاً عَنْ شَيْءٍ، إِلاَّ إِذَا كَانَ مُلْتَبِسًا بِإِعْرَابِهِ مِنْ جِهَةٍ وَاحِدَةٍ، فَـ"اللهُ" لاَيَكُونُ بَدَلاً مِنْ "إِلَه" الْمَرْفُوعِ بِالْاِبْتِدَاءِ إِلاَّ إِذَا كَانَ مُلْتَبِسًا بِإِعْرَابِهِ، مِنْ حَيْثُ إِنَّهُ مُجَرَّدٌ عَنِ الْعَوَامِلِ اللَّفْظِيَّةِ مُسْنَدًا إِلَيْهِ، وَكُلُّ مَا كَانَ كَذَلِكَ، كَانَ بَدَلاً مِنْهُ قَبْلَ اعْتِبَارِ النَّسْخِ، وَهُوَ اعْتِبَارٌ لِلْابْتِدَاءِ قَبْلَ زَوَالِهِ لاَ بَعْدَهُ.

فَإِنْ قُلْتَ: الْخَبَرُ الْمُقَدَّرُ مَنْسُوبٌ إِلَى اسْمِ "لاَ" بِالنَّفْيِ، وَإِلَى الْبَدَلِ بِالْإِثْبَاتِ؛ فَبَيْنَهُمَا مُخَالَفَةٌ بِالْإِيجَابِ وَالسَّلْبِ؛ فَيَلْزَمُ أَنْ لاَ يَكُونَ الْبَدَلُ مَقْصُودًا بِمَا نُسِبَ إِلَى الْمَتْبُوعِ مِنَ الْمَوْجُودِ وَالْمَنْفِيِّ بَلْ بِنَقِيضِهِ، وَأَنْ لاَ يَصِحَّ إِحْلاَلُهُ مَحَلَّ الْأَوَّلِ، وَأَنَّهُ فِي حُكْمِ تَكْرِيرِ الْعَامِلِ مَعَ أَنَّ الثَّابِتَ بِالْاِسْتِقْرَاءِ هُوَ أَنَّ الْبَدَلَ تَابِعٌ مَقْصُودٌ بِمَا نُسِبَ إِلَى الْمَتْبُوعِ دُونَهُ، وَأَنَّهُ لاَبُدَّ وأَنْ يَصْلُحَ لِإِحْلاَلِهِ مَحَلَّ الْأَوَّلِ، وَأَنَّهُ فِي حُكْمِ تَكْرِيرِ الْعَامِلِ.

قُلْتُ: قَدْ تَقَدَّمَ أَنَّ "الله" بَدَلٌ مِنْ "إله" الْمَرْفُوعِ بِالْاِبْتِدَاءِ الْوَاحِدِ بِالنَّوْعِ قَبْلَ اعْتِبَارِ النَّسْخِ، وَكُلُّ مَا كَانَ بَدَلاً مِنْهُ قَبْلَ اعْتِبَارِ النَّسْخِ، كَانَ بَدَلاً مِنْهُ قَبْلَ اعْتِبَارِ الْحُكْمِ بِالنَّفْيِ وَالْإِثْبَاتِ؛ فَإِنَّ الْبَدَلَ هُنَا مُسْتَثْنَى، وَالْاسْتِثْنَاءُ مُقَدَّمٌ فِي النِّيَّةِ عَلَى الْحُكْمِ بِالنَّفْيِ وَالْإِثْبَاتِ، وَذَلِكَ؛ لِأَنَّ حَقِيقَةَ الْاِسْتِثْنَاءِ: إِخْرَاجُ مَا هُوَ مَدْخَلٌ مِنْ مُقَدَّرٍ مَذْكُورٍ أَوْ مُقَدَّرٍ فِي حُكْمِهِ بـِ"إِلاَّ" أَوْ إِحْدَى أَخَوَاتِهَا، وَالْمُرَادُ بِالْإِخْرَاجِ الدَّلاَلَةُ عَلَى الْخُرُوجِ، وَبِالْإِدْخَالِ الدَّلاَلَةُ على الدُّخُولِ؛ فَالْمَعْنَى أَنَّهُ الدالَّةُ عَلَى خُرُوجِ مَا هُوَ مَدْلُولٌ عَلَى دُخُولِهِ، مِنْ مُتَعَدِّدٍ... إلخ؛ فَهُوَ إِعْلاَمٌ مِنَ الْمُتَكَلِّمِ لِلسَّامِعِ بِأَنَّ مَا دَلَّ الْمُتَعَدِّدُ عَلَى دُخُولِهِ فِيهِ مِنَ الْمَذْكُورِ بَعْدَ "إِلاَّ" أَوْ إِحْدَى أَخَوَاتِهَا، خَارِجٌ عَنْهُ فِي نِيَّتِهِ مِنْ حَيْثُ إِنَّهُ مَحْكُومٌ عَلَيْهِ [بـ]نَفْيٍ أو إِثْبَات.

قَالَ الْأَزْهَرِي[28] فِي شَرْحِ أَوْضَحِ الْمَسَالِكِ عَنِ الشَّاطِبِي[29]: "وَمَعْنَى بِتِلْكَ الْقَرِينَةِ لا أَنَّهُ كَانَ مُرَادًا لِلْمُتَكَلِمِ، ثُمَّ أَخْرَجَهُ. هَذَا حَقِيقَةُ الْإِخْرَاجِ عِنْدَ أَئِمَّةِ اللِّسَانِ: سِيبَوَيْهِ وَغَيْرِهِ، وَهُوَ الَّذِي لاَ يَصِحُّ غَيْرُهُ[30]"، انتهى.

وَكُلّمَا كَانَ الِاسْتِثْنَاءُ مُقَدَّماً عَلَى الْحُكْمِ بِالنَّفْيِ وَالْإِثْبَاتِ فِي النِّيَّةِ، كَانَ الْبَدَلُ مَقْصُوداً بِما نُسِبَ إِلَى الْمَتْبُوعِ؛ لِأَنَّ الْمَنْسُوبَ إلى"إله" بِالنَّفْيِ، وَإِلى "الله" بِالْإِثْباتِ هُوَ"مَوْجُودٌ"، الْوَاحِدُ بِالنَّوْعِ، الْقَابِلُ لِأَنْ يُنْسَبَ إِلَى ما هُوَ فِي سِياقِ النَّفْيِ بِالنَّفْيِ، وإلى ماَ هُوَ مِنْ سِياَقِ الْإِيجاَبِ بِالْإِيجاَبِ.

وَكُلّما كانَ الْخَبَرُ بِالنَّوْعِ، كانَ الْمَنْسُوبُ إلى الْمَتْبُوعِ بِعَيْنِهِ هُوَ الْمَقْصُودَ نِسْبَةً إِلَى الْبَدَلِ، غَيْرَ أَنَّ حِصَّةَ مَتْبُوعِهِ بَعْدَ الْحُكْمِ تَكُونُ مَنْفِيَّةً، وَحِصَّةَ الْبَدَلِ تَكُونُ مُثْبَتَةً؛ فَإِنَّهُ إِذاَ اعْتُبِرَ الْحُكْمُ، يَنْصَبّ الْخَبَرُ الْواحِدُ بِالنَّوْعِ عَلَى التَّابِعِ وَالْمَتْبُوعِ انْصِبابَةً واحِدَةً، فَيَأْخُذُ كُلٌّ مِنْها حِصَّتَهُ اللاَّئِقَةَ بِهِ مِنْ نَفْيٍ وَإِثْبَاتٍ حَسَبَما يَقْتَضِيهِ الْوَضْعُ اللُّغَوِيُّ، وَذَلِكَ غَيْرُ قَادِحٍ؛ إِذْ الْمُتَمايِزانِ هُماَ الْحِصَّتانِ بَعْدَ الْحُكْمِ لاَ الْخَبَرُ الْوَاحِدُ بِالنَّوْعِ، الْقابِلُ لِلنِّسْبَتَيْنِ مِنْ غَيْرِ تَمَيُّزِ إحداهما عَنِ الْأُخْرَى قَبْلَ الْحُكْمِ، وَكُلّما كانَ الْمُتَمايِزُ بَعْدَ الْحُكْمِ لاَ قَبْلَهُ، لَمْ يَكُنْ بَيْنَهُماَ مُخَالَفَةٌ بِالْإِيجابِ وَالسَّلبِ؛ لِأَنَّ الْإِبْدالَ، كَالْاسْتِثْناءِ إِنَّما يُعْتَبَرُ قَبْلَ الحكْمِ لاَ

---

[28]– هو خالد بن عبد الله بن أبي بكر بن محمد الجرجاوي الأزهري، زين الدين، وكان يعرف بالوقاد، نحوي، من أهل مصر. ولد بجرجا (من الصعيد) ونشأ وعاش في القاهرة. مات سنة ٩٠٥/١٤٩٩. راجع: الأعلام للزركلي، ٢/٢٩٧.

[29]– هو محمد بن علي بن يوسف، أبو عبد الله، رضي الدين الأنصاري الشاطبي، عالم باللغة، مولده في بلنسية، ووفاته بالقاهرة. مات سنة ٦٨٤/١٢٨٥.

[30]– لم أجد ذلك القول فيما عندي من المراجع.

بَعْدَهُ؛ فَلاَ سَلبَ وَلاَ إِيجَابَ قَبْلَ الْإِبْدالِ وَالْاسْتِثْناءِ؛ فَلاَ مُخَالَفَةَ بِالسَّلبِ وَالْإِيجابِ، وَكُلُّ ما كَانَ كَذَلِكَ، فَهُوَ مَقْصُودٌ بِما نُسِبَ إِلى الْمَتْبُوعِ، وَيَصِحُّ أَنْ يَحلَّ مَحَلَّهُ، وَفِي حُكْمِ تَكْرِيرِ الْعامِلِ؛ إِذْ يَصِحُّ أَنْ يُقالَ: اللهُ مَوْجُودٌ؛ فانْدَفَعَ الْإِشْكالُ بِحَذافِيرِهِ، وَبِاللهِ التَّوْفِيقُ مِنْ فَتْحِ الْمُغْلَقِ وَتَنْوِيرِهِ.

فَإِنْ قُلْتَ: قَدْ ظَهَرَ وَجْهُ صِحَّةِ الرَّفْعِ حَمْلاً عَلَى مَحَلِّ الْبَعِيدِ، فَهَلْ يَجُوزُ النَّصْبُ على الْاسْتِثْناءِ، كَماَ يَجُوزُ فِي نَحْوِ: ﴿ماَ فَعَلُوهُ إِلاَّ قَلِيلٌ مِنْهُمْ﴾[31] ؟

قُلْتُ: لاَ، وَذَلِكَ؛ لِأَنَّ مَدارَ النَّصْبِ عَلَى الْإِسْتِثْناءِ إِنَّماَ هُوَ الْمُشابَهَةُ بِالْمَفعولِ إِمَّا صُورَةً فَقَطْ أَوْ مَعْنًى فَقَطْ أَوْ فِيهِماَ جَمِيعاً.

وَأَمّا ما انْتَفَى فيه الْمُشابَهَةُ صُورَةً وَمَعْنًى مَعاً، فَلاَ يَجُوزُ نَصْبُهُ، وَهَذاَ قَوْلُ الْبَصْرِيِّينَ، وَهُوَ لِاسْتِنادِهِ إِلى الْاسْتِقْراءِ التَّامِّ هُوَ الْمَذْهَبُ الْمَنْصُورُ، وَالْقَوْلُ الصَّحِيحُ، كَماَ بَيَّنَّاهُ مُفَصَّلاً تَفْصِيلاً شافِياً فِي الْأَصْلِ، وَالْمُسْتَثْنى هُناَ لَمْ يُشابِهِ الْمَفْعُولَ لاَ صُورَةً وَلاَ مَعْنًى؛ فَلِأَنَّهُ بَدَلٌ مِنْ مَحَلِّ "إله" الْعَبِيدُ، وَهُوَ حِينَئِذٍ مُبْتَدَأٌ؛ فَيَكُونُ عُمْدَةً لاَ فَضْلَةً.

وَأَمَّا لَفْظاً، فَلِأَنَّ الْكَلامَ لَمْ يُذْكَرْ بِطَرَفَيْهِ لِحَذْفِ أَحَدِ رُكْنَيْهِ الَّذِي هُوَ الْخَبَرُ، فَصارَ الْمُسْتَثْنى صُورَةً كَأَحَدِ رُكْنَيِ الْكَلامِ، حَتَّى ظَنَّ بَعْضُهُمْ أَنَّهُ الْخَبَرُ، وَإِنْ كانَ ظَنًّا

---

[31]– اقتباس من سورة النساء، الآية: ٦٦.

فاَسِداً، وَكُلَّما انْتَفَى لَفْظاً وَمَعْنًى انْتَفَى النَّصْبُ وُجُوباً وَجَوَازاً، فَتَعَيَّنَ الرَّفْعُ عَلَى الْإِتْباَعِ؛ إِذْ لاَ خافِضَ أَيْضاً، وَبِاللهِ التَّوْفِيقُ فِي الْمَطاَلِبِ كُلاًّ وَبَعْضاً.

فَإِنْ قُلْتَ: "الله" بَدَلٌ مِنْ مَحَلِّ "إله" بَدَلَ الْبَعْضِ مِنَ الْكُلِّ، وَلاَ ضَمِيرَ مَعَهُ يَرْبُطُهُ بِالْمُبْدَلِ مِنْهُ، وَقَدْ اشْتَرَطُوا ذَلِكَ فِي بَدَلِ الْبَعْضِ مِنَ الْكُلِّ.

قُلْتُ: بَدَلُ الْبَعْضِ مِنَ الْكُلِّ قِسْماَنِ: بَدَلُ الْجُزْءِ مِنَ الْكُلِّ، وَبَدَلُ الْجزْئِيِّ مِنَ الْكُلِّيِّ، وَالْمُحْتاجُ إِلَى الضَّمِيرِ لِلرَّبْطِ هُوَ الْأَوَّلُ دُونَ الثَّانِي؛ لِأَنَّ الْجُزْءَ إِذا قِيسَ إلى كُلِّهِ الْواقِعُ فِي التَّرْكِيبِ، فَبالنَّظَرِ إِلَى مُجَرَّدِ مَفْهُومِهِ لاَ يُفْهَمُ مِنْهُ أَنَّهُ جُزْءٌ لِهَذَا الْكُلِّ؛ لِعَدَمِ اخْتِصاَصِهِ بِهِ؛ لِصِحَّةِ إِضافَتِهِ إلى كُلِّ ذِي أَجْزاءٍ، لَهُ ذَلِكَ الْجُزْءُ بِدَلاَلَةِ الْإِسْتِقْراَءِ، فَلاَبُدَّ لِدَلالَتِهِ على اخْتِصاصِهِ بِواحِدٍ مِنْهاَ بِعَيْنِهِ مِنْ رابِطٍ خارِجِيٍّ يَخُصُّهُ بِهِ.

وَأَمَّا الجزئِيُّ، فَإِنَّهُ [إذ] قِيسَ إلى كُلِّيه، فَبِالنَّظَّرِ إِلَى مُجَرَّدِ مَفْهُومِهِ مَقِيسا إِلَى كُلِّيه، يُفْهَمُ انْدِراجُه تَحْتَهُ، وَأَنَّهُ مِنْ أَفْرَادِهِ لِصِدْقِ الْكُلِّيِّ عَلَيْهِ وَعَلَى غَيْرِهِ؛ فَهُوَ مَرْبُوطٌ بِهِ رَبْطاً ذَاتِيًّا مَعْنَوِيًّا، فَلا حاجَةَ إِلى رَبْط خارِجِيٍّ لَفْظِيٍّ، فَاعْرِفْ ذَلِكَ، وَبِاللهِ التَّوْفِيقُ فِي تَنْوِيرِ كُلِّ حالِكَ.

وَإِنْ كان الثَّانِي، أَي: تَحَوَّلَ مُبْتَدَإ مِنْ قِسْمِهِ الثَّانِي بِناَءً عَلَى أَنَّ "إله" بِمَعْنَى "مَأْلُوه" فَيَكُونُ مِنْ بابِ "لاَ شاَفِيَ إِلاَّ أَنْتَ"[32]، فَيُقَدَّرُ لَهُ مَرْفُوعٌ عامٌّ ثُمَّ يَعْتَبِرُ النَّسْخُ، فَيَصِيرُ إِلَيْهِ اسْمُ لاَ وَأَحَدُ الْمُقَدَّرِ مَرْفُوعاً بِهِ سادًا مَسَدَّ خَبَرِهاَ، وَ"الله" مَرْفُوعٌ بَدَلٌ مِنْ أَحَدٍ. وَإِنَّما صَحَّ الرَّفْعُ بِـ"إله" لِكَوْنِهِ بِمَعْنَى "مَأْلُوه"، فَهُوَ اسْمُ جِنْسٍ بِمَعْنَى الْمَفْعُولِ، كَـ"الْكِتاَبِ" بِمَعْنَى

32– راجع: فتح الباري، ١٣٢/٧.

"الْمَكْتُوبِ"، وَكُلُّ ماكَانَ كَذَلِكَ، صَحَّ الرَفْعُ بِهِ؛ لِأَنَّهُمْ يَرْفَعُونَ بِالْجَوَامِدِ الصِّرْفَةِ الَّتِي لاَ تُشَبَّهُ بِالصِّفَةِ قَطْعا، كَـ"الْعَرَبِ" وَ"الْأَبِ" وَ"الْعَرْفَجِ"، قَالَ ابْنُ هِشَامٍ[33]: "إِنَّهُمْ قَالُوا: مَرَرْتُ بِرَجُلٍ إلى عَشْرَةِ نَفَرٍ، وَبِقَوْمٍ عَرَبٌ كُلُّهِمْ، وَبِقاعٍ عَرْفَجٌ كُلُّه، فَرَفَعُوا الْفاعِلَ، وَأَكَّدُوهُ بِالْأَسْمَاءِ الْجَامِدَةِ لِماَ لَحَظُوا فِيهاَ الْمَعْنَى؛ إِذْ كَانَ "الْعَرَبُ" بِمَعْنَى "الْفُصَحاءَ"، وَ"الْعَرْفَجُ" بِمَعْنَى "الْخَشِنَ" وَ"الْأَبُ" بِمَعْنَى "الْوالِدَ"، انتهى، فالرَّفْعُ بِنَحْوِ "إله" أَوْلَى لِمُشارَكَتِهِ الصِّفَةَ فِي الدَّلاَلَةِ عَلَى ذَاتٍ وَمَعْنًى وَضْعاً لاَ تَأْوِيلاً، وإِنِ افْتَرَقاَ مِنْ وَجْهٍ آخرَ، وَقَدْ بَيَّنَّا فِي الْأَصْلِ رُجْحانَ هَذا التَّقْدِيرِ الْمَشْهُورِ صِناعَةً وَمَعْنًى مِنْ وُجُوهٍ عَدِيدَةٍ، وَاللهُ وَلِيُّ التَّأْيِيدِ.

فَإِنْ قُلْتَ: لَوْ كَانَ "إله" عامِلاً الرَّفْعَ فِيماَ يَلِيهِ، لَوَجَب إِعْرابُه وَتَنْوِينُه؛ لأَنَّهُ مُشابِهٌ بِالْمُضاَفِ حِينَئِذٍ.

قُلْتُ: اَلْمُشابِهُ بِالْمُضَافِ: ماَ اتَّصَلَ بِهِ شَيْءٌ مِنْ تَمَامِ مَعْناَهُ، نَحْوُ: "لاَ حَسَنًا فِعْلُهُ مَذْمُومٌ"، وَالْمَرْفُوعُ بِـ"إله" هُناَ لَيْسَ كَذَلِكَ؛ لِأَنَّ الْمَعْنَى نَفْيُ الْأُلُوهِيَّةِ عَنْ كُلِّ أَحَدٍ إِلاَّ عَنْهُ تَعالَى لاَ نَفْيُ أُلُوهِيَّةِ كُلِّ أَحَدٍ عَنْ شَيْءٍ آخَرَ، فَأَحَدُ الْمَرْفُوعِ بِـ"إله" لَيْسَ مِنْ تَمامِ مَعْنَى "إله"؛ لِأَنَّهُ الْمَنْفِيُّ عَنْهُ "إله"، وَالْمَنْفِيُّ عَنْهُ لَيْسَ مِنْ تَمامِ مَعْنَى الْمَنْفِيِّ؛ لِأَنَّهُما طَرَفا النِّسْبَةِ، وَلاَ شَكَّ مِنْ تَغايُرِهِماَ؛ فَلَمْ يَكُنْ مُشابِهاً بِالْمُضافِ؛ فَلَمْ يَلْزَمْ إِعْرابُهُ وَلاَ تَنْوِينُهُ. وَهَكَذا الْجَوَابُ فِي "لاَ شافِيَ إِلاَّ أنتَ"[34]، وَ﴿لاَ كَاشِفَ لَهُ إِلاَّ هُوَ﴾[35].

---

[33]– هو عبد الله بن يوسف بن أحمد بن عبد الله ابن يوسف، أبو محمد، جمال الدين، ابن هشام، من أئمة العربية. مولده ووفاته بمصر. مات سنة ٧٦١/١٣٦٠. راجع: الأعلام للزركلي، ٤/١٤٧.

[34]– راجع: فتح الباري، ٧/١٣٢.

[35] – اقتباس من سورة الأنعام، الآية: ١٧؛ واقتباس من سورة يونس، الآية: ١٠٧.

وَالْحَمْدُ لِلَّهِ رَبِّ الْعَالَمِينَ، سُبْحَانَهُ لاَ إِلَهَ إِلاَّ هُوَ، وَصَلَّى اللهُ عَلَى سَيِّدِنَا مُحَمَّدٍ وَعَلَى آلِهِ وَصَحْبِهِ أَجْمَعِينَ وَسَلَّمَ تَسْلِيماً عَدَدَ خَلْقِكَ بِدَوَامِكَ، - آمين -.

قَالَ شَيْخُنَا الْإِمَامُ الْمُحَقِّقُ الْمُؤَلِّفُ- رحمه الله-: تَمَّ تَسْوِيدُهُ لَيْلَةَ الْأَحَدِ سَادِسَ عَشَرَ رَبِيعَ الْأَوَّلِ سَنَةَ سَبْعِينَ بَعْدَ الْأَلْفِ، رَزَقَنَا اللهُ خَيْرَهَا وَرَزَقَ نَاظِرَهَا وَالْمُسْلِمِينَ - آمين -بِمَنْزِلِي بِظَاهِرِ الْمَدِينَةِ الشَّرِيفَةِ عَلَى سَاكِنِهَا أَفْضَلُ الصَّلاَةِ وَالسَّلاَمِ، سنة: ١١٦٤ هـ.

Sonuç

İslâm dünyasında önemli bir yeri olan İbrahim el-Kûrânî birçok eser kaleme almıştır. Bu eserlerden birisi de yukarıda tahkîkini yaptığımız "*'Ucâle fî i'râbı lâ ilâhe illallah*"adındaki eseridir. Eser, 5 varaktan oluşan bir risâledir. Eser kelime-i tevhîdin i'rab vecihlerinden bir kısmını özet olarak ele almaktadır ve bu bakımdan önemlidir. Süleymaniye Ktp., Reşîd Efendi Böl., No: 007/4; Süleymaniye Ktp., Kâsidecizâde Böl., No: 734. Nüshalarının birinci ve sonuncu varakları aşağıdadır:

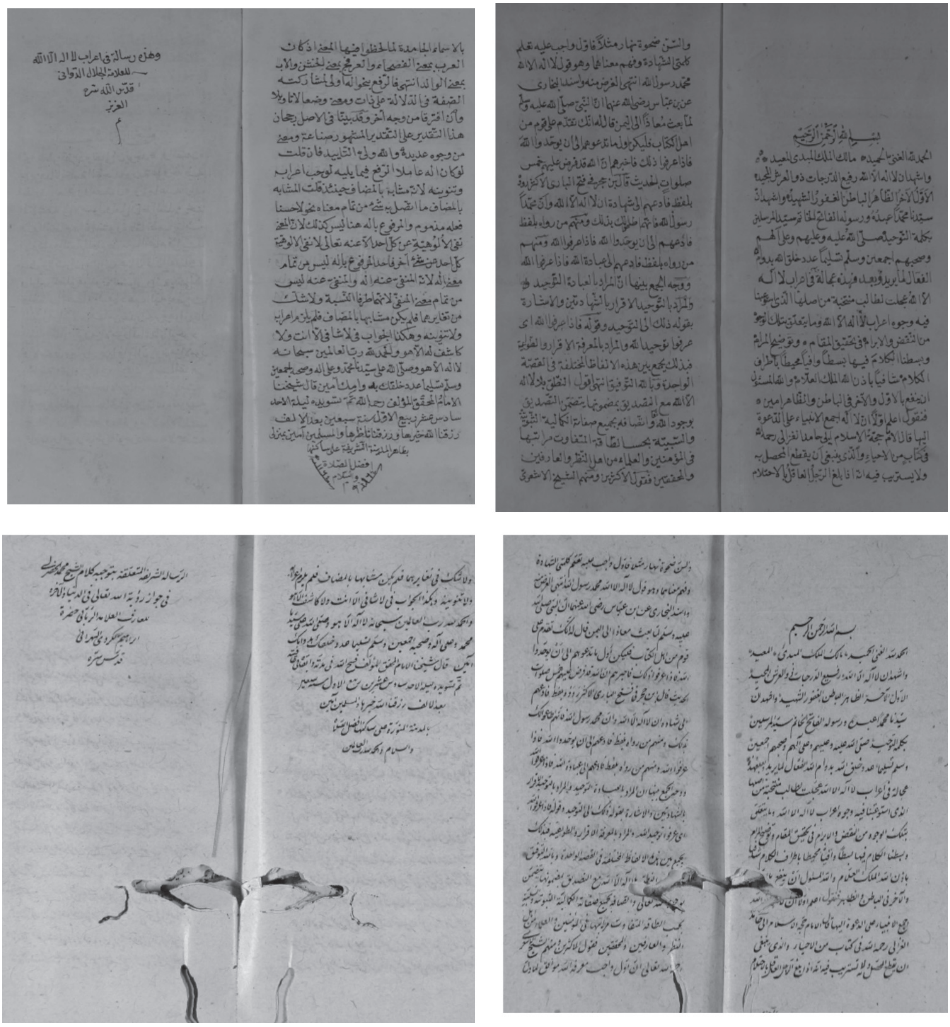

Resim 1. Nüshaların birinci ve sonuncu varakları.

Kaynakça

Anay, Harun, "Devvânî", *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, İstanbul, 1994, IX/257-62.

Ann K. S. Lambton, "al-Dawânî", *Encyclopedie de l'İslam* (nouvelle edition) Leiden, 1975, II/179-180.

Atıf Efendi Yazma Eser Kütüphanesi, no: 2441

el-'Ayyâşî, Ebû, Salim *er-Riḥletü'l-'Ayyâşiyye I-II,* (1. Baskı), Abu Dabî 2006, Dâru'l-Mağrib, Rabat, 1977.

Birışık, Abdülhamit, İ'râbü'l-Kur'ân md. *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, İstanbul, 2000, XXII/376-379.

Bruinessen, Martin Van, "The İmpact of Kurdish Ulama on Indonesian Islam", *Les Annales de L'autre Islam*, 1998. V/83-106.

Bursalı Mehmed Tahir, *Osmanlı Muellifleri,* Matbaa-i 'Amira, 1342h., I/226.

el-Cebertî, Abdurrahman b. Hasan, *'Acâibu'l-Âsar fî't-terâcîm ve'l-Ahbâr I-III,* Dâru'l-Kütübi'l-Mısriyye, Kâhire, 1997.

Eroğlu, M. "Devvânî", *İslâm ansiklopedisi,* Milli Eğitim Bakanlığı Yay. İstanbul, 1977, III/565-566.

Feener, R. Michael, "Shaykh Yusuf and the Appreciation of Muslim 'Saints' in Modern Indonesia*" Journal for Islamic Studies*, 1999, 18-19, s. 112-131.

Gemi, Ahmet, *İbrahim Kûrânî'nin "İnbâhu'l-enbâh 'alâ tahkîki i'râbi lâ ilâhe illallah" Adlı Eserinin Tahkîki,* Basılmamış Doktora Tezi, Atatürk Üniversitesi, Erzurum, 2013.

Gemi, Ahmet, Ebû Abdillah Celâluddîn Muhammed b. Es'ad b. Muhammed ed-Devvânî ve "Risâle fî i'râbı lâ ilâhe illallâh" *Adlı Eseri, Ekev Akademi Dergisi,* 2014, S.58. , s.723-738.

el-Hâmevî, Yâkût, *Mu'cemu'l-Buldân I-V,* Dâru's-Sâdir, Beyrut, (?), III/375-376.

Hizmetli, Sabri "Garânîk Meselesi Üzerine", *İslâmî Araştırmalar*, 1989. C.3, S.2, s. 40-58.

Kâdirî, Muhammed Tayyib, *Neşru'l- Mesâni li Ehli Karni'l-Hâdî Aşere ves-Sânî, Thk.* M. Haci A. Tevfi, Daru'l-Garbi'l-İslâmî, Beyrut, 1996, X/1790-1795.

Kehhâle, Umer Rıza, *Mu'cemu'l-Muellifîn ve Terâcimu'l-musannifîn I-XV,* Dâru İhyâi Turâsi'l-Arabiyye, Beyrut, 1957, I/ 21.

Kılıç, M. Erol, Muhyiddin İbnü'l-arabî, *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, İstanbul, 1999, 20/493-516.

Knysh, Alexander, *Tasavvuf Tarihi,* terc: İhsan Durdu, İzmir, 2011.

Kûrânî, İbrahim, Meşraul-Vurûd ilâ Matlai'l-Cûd, Süleymaniye Kütüphanesi (Reşid Efendi), No: 443/2.

Medine Melik Abdülaziz Kütüphanesi, Arif Hikmet Bölümü, no: 415/14;

Mohammed ben Cheneb, “Ayyâşî”, *İslam Ansiklopedisi,* MEB. Yay. İstanbul, 1977, II/79-80.

Muhammed b. Abdillah Ebû Abdillah Hâkim en-Nîsâbûrî, *el-Müstedrek ‘ala’s-Sahîhayn I-VI,* Dârü’l-Kütübi’l-İlmiyye, Beyrut, 1990.

Müstakimzâde Süleyman Efendi, *Mecelletu’n-nisâb fi’n-niseb ve’l-kunâ ve’l-elkâb*, Süleymaniye Yazma Eserler Kütüphanesi, Hâlet Efendi, no: 628. v. 280a.

es-Sehâvî, *ed-Dav’ul-Lâmi‘ li ehli’l-Karni’t-Tasi‘ I-XII.* Menşûrâti Dâri Mektebeti’l-Hayat, Beyrut, ths.

Süleymaniye Ktp., H. Hüsnü Paşa Böl. No: 600/1.

eş-Şevkânî, Muhammed b. Ali, *el-Bedrü’t-tâli’ bi mehâsin-i min ba’di’l-karni’s-sânî*, Beyrut, 1998.

Şimşek, Mehmet Ali, *Arap Dilinde Çok Anlamlılık ve Karine İlişkisi,* Basılmamış Doktora Tezi, Selçuk Üniversitesi, Konya, 2000.

_______, Arap Dilinde “İ‘râbın Yeri, Anlatım ve Anlamadaki Rolü”*, Nüsha Dergisi,* 2006 yıl VI, S.22, s. 25-48.

V. Minorsky “Şehrezur”, *İslam Ansiklopedisi,* MEB Yay., İstanbul, 1979, XI/396-397.

Yılmaz, Hasan Kamil, “Ayyâşî”, *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, İstanbul, 1994. IV/297.

Yılmaz, Ömer, *İbrahim Kûrânî: Hayatı, Eserleri ve Tasavvufî Anlayışı*, İnsan Yay. İstanbul, 2005.

ez-Ziriklî, Hayreddin, *el-A‘lâm Kâmûsu Terâcîm li-eşheri’r-Ricâl ve’n-Nisâ I-XI*, Dâru’l-‘ilm, Beyrut, 2002.

القرآن الكريم

خير الدين الزركلي (٢٠٠٢). الأعلام للزركلي، دار العلم للملايين، بيروت.

أحمد بن علي بن حجر أبو الفضل العسقلاني الشافعي (١٣٧٩هـ.). فتح الباري شرح صحيح البخاري، دار المعرفة، بيروت.

محمد بن محمد الغزالي أبو حامد (٢٠٠٥). إحياء علوم الدين، دار ابن حزم، بيروت.